

Mòdul 2

Estratègies didàctiques per l'EpCG.
Transversalització dels ODS dins de l'àmbit educatiu

TRANSFORMANT L'EDUCACIÓ

Crédits

Coordinación: Mar Herranz Mateos (FAD)
Raquel Robla Carretero (FAD)

Autoría: Jadicha Sow Paino
Asesoría: Cristina Vicente -Almazán Castro
Colaboración: Irene Espert Xerri

Maquetación: ADDO Estudio Gráfico

© 2019

ÍNDEX

Proposta didàctica 1: MEDITERRANI.....	6
Proposta didàctica 2: CINC ÀPATS AL DIA	16
Proposta didàctica 3: ENERGIA	28
Proposta didàctica 4: ADOLESCÈNCIA.....	42
Proposta didàctica 5: QUI ÉS QUI	56

INTRODUCCIÓ GENERAL

En el present mòdul titulat Estratègies didàctiques per l'EpCG. Transversalització dels ODS dins de l'àmbit educatiu, es pretén fer una aproximació als ODS i a les interrelacions que s'estableixen entre ells des d'una visió eminentment pràctica.

Per a això es treballarà amb 5 propostes didàctiques diferents, que permetran reconèixer diverses problemàtiques del nostre món globalitzat i com abordar-les des de la pràctica de l'aula, tractant de reflectir les connexions locals i globals sense perdre de vista la interdependència dels ODS. Aquest últim aspecte és fonamental a l'hora de plantejar tant l'anàlisi de les diverses situacions com la proposta d'activitats a desenvolupar, ja que permet reflectir i comprendre la complexitat de les dinàmiques socials, econòmiques i ambientals de la nostra realitat.

L'estructura de les propostes didàctiques comença amb una **introducció** en la qual se situa el tema a tractar i el perquè de la seua importància. A continuació s'exposa una activitat de **reflexió individual** en la qual, partint d'una imatge, es demana identificar els ODS associats a ella, així com les possibles connexions entre ODS.

Posteriorment s'aborden els **continguts** pròpiament dits mitjançant lectures i/o material audiovisual, i una sèrie de preguntes sobre ells que hauran de respondre's en el **portafolis individual** de cada membre de l'alumnat en la plataforma.

A continuació, es presenta la fitxa de treball per a l'aula associada a la proposta didàctica i una sèrie de tasques a desenvolupar de naturalesa diversa i fàcilment traslladables a diferents realitats de l'aula. S'haurà d'escollir almenys **una de les activitats**

que es plantegen en la **fitxa de treball** per a poder respondre adequadament en el **Fòrum de la plataforma** a les tasques, que suposaran l'avaluació de la proposta didàctica.

En cada proposta didàctica, a continuació de cada fitxa “COM TREBALLAREM AQUESTA PROPOSTA A CLASSE”, trobaràs una activitat per a educació infantil a desenvolupar en tres sessions. La idea és donar espai per a interioritzar els conceptes relacionats amb els ODS. En definitiva, aquestes activitats es basen en la repetició dels mateixos conceptes en tres formats diferents: un joc, un vídeo i un conte. És d'especial importància que les i els docents dirigisquen l'alumnat i utilitzen la teatralització com a eina per a la divulgació d'aquesta informació. Una vegada treballats, és important recordar que l'assimilació de conceptes nous sols es produeix completament quan som capaços d'explicar-los o exposar-los a altres persones. Per això es proposa que el producte final es puga difondre entre la comunitat educativa, barri, poble, etc.

Per últim, s'enumera un llistat de recursos didàctics útils per al treball de les temàtiques abordades, així com bibliografia relacionada amb la matèria, i es presenta, a manera de tancament, la fotografia amb què es va iniciar la proposta didàctica i els ODS que, segons el parer de les autores, hi estan relacionats.

PROPOSTA DIDÀCTICA 1: MEDITERRANI

INTRODUCCIÓ

El mar Mediterrani ha estat l'escenari de nombrosos esdeveniments històrics i polítics al llarg dels temps, i ha marcat, en gran manera, la identitat cultural de molts pobles que s'han desenvolupat entorn d'aquest mar.

No obstant això, en l'actualitat vivim un moment on la figura del Mediterrani ha superat aquesta visió per a transformar-se en un escenari on conflueixen problemàtiques de diferent tipus, aparentment inconnexes, però que comparteixen més causes de les que podem pensar a priori.

La qualitat de les aigües del Mediterrani i de la vida que acull s'estan veient seriosament compromeses pels abocaments d'origen antropocèntric. La insostenible acumulació de plàstics suposa una de les cares més visibles d'un sistema de consum de recursos que ha perdut la capacitat de respectar l'equilibri natural d'aquest ecosistema marí. D'aquesta manera, s'estan compromentent la biodiversitat i les formes de vida associades a aquest mitjà natural i, per tant, la integritat del planeta, entre altres qüestions.

D'altra banda, la crisi dels refugiats de Síria, així com les migracions des d'Àfrica, conseqüència de sistemes socioeconòmics desiguals i injusts, estan convertint el mar Mediterrani en un gran cementiri per als desposseïts de drets. En aquest punt, és necessari esmentar les dificultats i perills afegits per a les dones migrants, com ara el risc de ser captades per màfies que trafiquen amb elles, els abusos i agressions sexuals o la realitat d'haver de viatjar amb les seues filles i fills en determinades condicions.

Dos reflexos d'un sistema globalitzat que situa el creixement econòmic i el control dels recursos i les zones geoestratègiques del planeta en el centre de les agendes, i els enalteix, alhora que priva a les persones i als ecosistemes dels seus drets vitals més fonamentals.

Imatge: Sebastião Salgado.

“Has d'entendre que ningú puja els seus fills a una pastera tret que l'aigua siga més segura que la terra” Warsan Shire

- Tenint en compte el text i la imatge introductoris, amb quin ODS podries relacionar aquest tema? Hi ha alguna cosa que et cride l'atenció en la imatge? Per què creus que no hi ha dones? Creus que existeixen rutes “alternatives” per a algunes dones migrants?

CONTINGUTS

En les guerres i conflictes armats, les víctimes es comptabilitzen en termes de civils i soldats morts, persones ferides, ciutats destruïdes, etc. No obstant això, el medi ambient és una víctima més que no se sol tenir en compte: la contaminació de fonts d'aigua, la tala d'arbres i el cremat de collites o la degradació i contaminació del sòl són algunes de les conseqüències de les intervencions militars i de situacions de conflicte.

A més, cal no oblidar que una part molt important dels conflictes armats es relacionen directament amb l'accés i control dels recursos naturals com la fusta, metalls, petroli, gas, etc., o per recursos escassos com la **terra fèrtil o l'aigua**.

1. Llig el següent article en el qual es relacionen [la guerra a Síria i els efectes sobre el medi ambient](#).
2. Identifica els ODS que, al teu criteri, es veuen implicats en la notícia i justifica per què.
3. A continuació, llig el següent [text d'Ambientum](#) sobre la situació mundial ambiental en relació amb alguns conflictes armats. **Havies pensat alguna vegada en els vincles entre els conflictes armats i el medi ambient? Creus que és important vincular els dos conceptes? Justifica la teua resposta.**

4. I des d'aquest costat del Mediterrani, com s'aborda aquesta realitat? Mira aquests dos vídeos sobre la [crisi humanitària](#) i [la contaminació del mar Mediterrani](#). **Com creus que podries adaptar tot allò que has llegit a la teua classe? D'on podries partir per a tractar aquest tema?**
5. El projecte “Trabajando en la agenda de desarrollo local: Intercambio de conocimientos y creación de redes alrededor de los ODS” (Alianza por la solidaridad-GVA) ofereix, entre d'altres, testimonis i coneixements sobre quina és la situació d'accés a drets per a les dones migrants a la Comunitat Valenciana. Llig el punt 4.1: Els objectius de desenvolupament sostenible i algunes dades com a punt de partida, on s'analitzen els ODS en relació a la problemàtica dona i migració (només les pàgines de l'interval [17-19]) i el punt 5.12: [Tràfic de dones amb finalitats d'explotació sexual](#) (només les pàgines de l'interval [68-73]).

Després de la lectura dels textos, **coneixes alguna història en la realitat del teu centre educatiu que es puga emmarcar en aquests “escenaris”? Havies reflexionat mai sobre la multidimensionalitat d'una dona migrant com a subjecte de drets?**

Fitxa – com treballar aquesta proposta didàctica a classe

Proposta didàctica 1: El Mediterrani: mar, abocador i cementiri.	
ODS implicats	1,6,10,12,13,14
Competències relacionades	Aprendre a aprendre, lingüística i comunicativa, socials i cíviques.
Àmbits d'aplicació	Lingüístic, història, valors, ciències socials i naturals.
Nivell	Primària/ESO/Batxillerat
Durada de les activitats proposades	2 sessions d'aula / divisible
Més ingredients...	Si el centre educatiu està situat en un emplaçament proper a la platja, es pot tenir en compte per al desenvolupament de l'apartat Investiguem de la present proposta.
Descripció de l'activitat	
<ul style="list-style-type: none"> • Ens informem: <ul style="list-style-type: none"> - Testimonis de persones refugiades, migrants, etc. o veure vídeo de MSF sobre la crisi migratòria (en anglès). - Lectura del text de l'ONU sobre la situació ambiental mundial en relació a alguns conflictes armats i al medi ambient (apartat continguts). • Juguem: http://www.contravientoymarea.org/ (en castellà, anglès i francès). • Investigem: <ul style="list-style-type: none"> - Cruilla d'observació: a la platja o en algun ecosistema aquàtic, fer una recollida i classificació dels diferents plàstics. Investigar sobre la vida útil com a producte vs. temps de degradació. Elaborar un mural, maqueta o joguina amb els residus per a mostrar a la resta del centre i reflexionar sobre l'ús quotidià que en fem (vàlid per a primària). Es pot realitzar com activitat amb l'alumnat o manar com a tasca pel cap de setmana per als alumnes de primària. - Fem una entrevista a una persona que haja viscut la realitat de sol·licitar refugi. • Proposem! Què podem fer des de l'aula, el centre, la nostra casa i el nostre barri per a millorar alguns dels aspectes que hem treballat? 	

ACTIVIDAD PARA EDUCACIÓN

Proposta didàctica MEDITERRANI

Per a infantil es proposa jugar al següent JOC DE CARTES en grups de quatre alumnes. Prèviament es mostrarà una imatge dels ODS perquè l'alumnat hi reflexione mínimament. Se'ls preguntarà si els coneixen, si els han vist en la televisió, al carrer o al col·legi.

Amb el joc de cartes no es pretén que l'alumnat llija les vinyetes, simplement que jugue a agrupar les parelles del mateix número i es familiaritze amb les imatges. Es donarà un temps a l'inici de cada sessió perquè juguen. Una vegada finalitzat el joc o el temps establert, el professor les llegirà en veu alta i es relacionaran les targetes tot tractant de vincular-les a l'ODS corresponent.

Després de la dinàmica, se seleccionaran tres parelles que tinguin relació amb el medi ambient per a penjar-les a classe i que facen un dibuix o un altre tipus d'expressió artística relacionada amb algun d'aqueixos tres ODS.

Exemple:

Si mantenim net l'aire que respirem... tindrem menys problemes d'al·lèrgies i malalties = ODS 11 + ODS 3

RESUM PER SESSIONS

SESSIÓ 1

Consulta i reflexió sobre els ODS, presentació i joc de cartes. Explicació en veu alta de les onze primeres parelles.

SESSIÓ 2

Començament de sessió amb el joc i, en finalitzar, explicació de les altres onze parelles que no es van treballar en la sessió anterior. Selecció de tres d'aquestes que tinguin relació amb els ODS 13, 14 i 15.

SESSIÓ 3

Començament de sessió amb el joc. Expressió artística relacionada amb qualsevol de les parelles seleccionades en la sessió anterior relacionada amb els ODS 13, 14 i 15.

Per a altres àmbits diferents de l'educació formal

MEDITERRANI

Identifica alguna situació que hages viscut o estigues vivint des de la teua realitat professional i que tinga a veure amb:

- (a) la deterioració de la qualitat ambiental i els seus efectes sobre les persones;
- (b) problemàtiques vinculades a processos migratoris i les seues històries personals.

Relata quines iniciatives has posat en pràctica.

Comenta si t'ha resultat fàcil adaptar alguna de les activitats oferides per a l'educació formal al teu àmbit laboral.

TASQUES A RESPONDRE EN EL FÒRUM

Ara que has llegit els continguts i la fitxa de la proposta didàctica:

- Podries identificar alguna altra problemàtica del Mediterrani que estiga connectada amb algun ODS i que no s'haja mencionat en aquest tema?
- Quins canvis proposaries (afegir, llevar o modificar) a les activitats que s'han proposat per a desenvolupar en la realitat de la teua aula i centre?
- Comparteix els coneixements adquirits amb altres docents (del teu centre o d'altres) i respon a les següents qüestions: [T'ha resultat fàcil transmetre les relacions entre els diferents ODS i les problemàtiques plantejades?](#) Quina és l'opinió de la resta de docents?

RECURSOS

- [Article sobre testimonis de migrants en el Mediterrani.](#)
- Bateria de recursos de diverses entitats nacionals per a [treballar la temàtica del refugi.](#)
- [Estudio sobre la contaminación por plásticos, impactos y soluciones.](#) Un Mediterráneo lleno de plástico, Greenpeace.

- [Poema de Warsan Shire](#), refugiada d'origen somali sobre persones refugiades.
- [Recursos educatius de Greenpeace](#) per a fomentar l'educació ambiental, promoure el missatge de Greenpeace a les aules i treballar en processos per a millorar la sostenibilitat dels centres. Tots poden descarregar-se.
- [Recursos educatius del Comité Español d'ACNUR](#) orientat a professorat i educadors, alternatives didàctiques que fomenten l'educació en valors i la sensibilització sobre els drets humans i les persones refugiades i desplaçades. Materials diversos, dirigits a col·legis (primària), instituts (secundària), i associacions.
- Recurs específic per a **primària** (a partir de 8 anys) dins dels Recursos educatius d'ACNUR: "[El retorn: el camí de tornada a casa](#)" (castellà/valencià).
- Vídeo sobre el [Testimoni de Sani Ladan](#) i la realitat de la migració Africana (22').
- Vídeo sobre la contaminació en el Mediterrani: [El escarabajo verde: sopa de plástico](#) (31')

BIBLIOGRAFIA – BIBLIOGRAFIA WEB

- [Ambientum](#): Portal professional del medi ambient.
- Document "[Mujeres migrantes como sujetos políticos en el País Valencià: Creando estrategias frente a las violencias](#)" del projecte "Trabajando en la agenda de desarrollo local: Intercambio de conocimientos y creación de redes alrededor de los ODS" (Alianza por la solidaridad-GVA).

PROPOSTA DIDÀCTICA 2: CINC ÀPATS AL DIA

Introducció

Els patrons d'alimentació han variat al llarg de la història, però les actuals dinàmiques són úniques, si s'atén al nombre de persones que afecten i a la rapidesa dels canvis.

El sistema alimentari actual es caracteritza pels grans contrastos en l'accés als aliments, així com en la seua qualitat. Dit d'una altra manera, al món actual hi ha 38,3 milions de persones amb problemes de sobrepès i obesitat i 821 milions que passen fam¹. En resum, la meitat del planeta està mal nodrit (FAO, 2018).

Algunes de les causes que subjauen a aquesta situació es poden trobar en la transició d'unes dietes tradicionals a altres de major densitat energètica, i en el fenomen de la globalització que ha "homogeneïtzat" productes per al seu consum massiu, entre d'altres.

No obstant això, aquesta situació no afecta a totes les persones per igual. Hi ha una sèrie de factors que determinen la capacitat d'accés a una alimentació adequada, com la classe social, el gènere, viure a la ciutat o no, etc. En l'actualitat es dona la paradoxa que disposant d'una quantitat d'aliment suficient, les persones amb menys recursos han de basar la seua alimentació en els productes més econòmics, que resulten ser ultraprocessats, la qual cosa reverteix en problemes de sobrepès, malnutrició i obesitat (malnutrició tipus b).

1.-Dades de la FAO per a 2017.

Si, a més, ampliem el focus per a observar els efectes en el medi ambient, la indústria agroalimentària és la responsable del 60% dels gasos d'efecte hivernacle i, per tant, afavoridora del canvi climàtic. A això cal afegir la pèrdua de biodiversitat a causa de la globalització dels conreus i, per tant, la desaparició de coneixements i formes de societat lligades al cultiu d'espècies endèmiques i a la gestió del bestiar fora de la lògica capitalista actual.

Les alternatives a aquest model es poden trobar en llocs i formes diverses. Des del prisma de la sobirania alimentària, en aquesta proposta didàctica es plantejaran activitats i reflexions dirigides a entendre i contribuir a un sistema d'alimentació més just, sostenible i arrelat al territori.

- Tenint en compte el text i la imatge introductoris, amb quin ODS podries relacionar aquest tema?
- Què saps sobre el concepte “SOBIRANIA ALIMENTÀRIA”? Saps d'on ve el que menges?

Continguts

A través de la següent proposta didàctica s'abordarà la qüestió de la pobresa alimentària per a definir-la, situar-la en la realitat de les persones i eliminar concepcions errònies, vinculant-la amb la presa de consciència de com els diferents tipus d'aliments afecten la salut i què té a veure l'agronegoci en aquesta qüestió. D'altra banda, s'exploraran les alternatives de consum existents a les dinàmiques imperants, i es considerarà el medi ambient com un element més a tenir en compte en el plantejament dels models d'alimentació saludable.

- Llig el [següent article](#) que relaciona la disponibilitat de menjar porqueria en funció dels barris.
- **Identifica els ODS que, al teu criteri, es veuen implicats en la notícia i justifica per què.**
- A continuació llig els textos següents de Justícia Alimentària: [text sobre el cicle de l'alimentació](#) (llig només les pàgines de l'interval [30-33]) i [text sobre la transició alimentària](#).
- **Havies pensat alguna vegada en els vincles entre la malnutrició i el medi ambient? Quins exemples d'agronegoci podries identificar en el teu entorn proper? Creus que la perspectiva de gènere podria tenir res a veure amb algun aspecte citat en el segon article? Justifica la teua resposta.**
- **Identifiques alguna de les problemàtiques dels textos en la realitat de la teua aula i centre educatiu? Com creus que podries adaptar en la teua classe tot allò que has llegit? D'on podries partir per a abordar aquest tema?**

Fitxa – com treballar aquesta proposta didàctica a classe

Proposta didàctica 2: Cinc àpats al dia.	
ODS implicats	1, 2, 3, 12, 13, 14, 15
Competències relacionades	Aprendre a aprendre, lingüística i comunicativa, socials i cíviques.
Àmbits d'aplicació	Científic, lingüístic, valors, ciències socials i ciències naturals.
Nivell	Primària/ESO/Batxillerat.
Durada de les activitats proposades	3 sessions d'aula / divisible
Més ingredients....	Si el centre educatiu disposa d'hort, està situat en un emplaçament amb cultius propers, o té un mercat a prop es pot tenir en compte per dur a terme aquesta proposta, especialment per desenvolupar l'apartat proposem.

...

Descripció de l'activitat

1. **Ens informem** (adaptable a primària a excepció de la lectura del text):
 - Introducció: [vídeo](#) de justícia alimentària sobre alimentació i drets (2' 42'').
 - Llig el text [sobre la disponibilitat de menjar porqueria en funció dels barris](#).
 - Desenvolupament de l'activitat [Qui cuida de l'alimentació a la teua casa?](#) per a visualitzar les qüestions de gènere i alimentació (pàgina 47 de la Unitat didàctica de l'ONGD Veterinaris sense Fronteres activitat 3.8) (**vàlid per a primària**).
 - Portar a la classe un testimoni d'alguna persona que es dedique al camp de manera "tradicional".
 - Veure el vídeo "[Dos tomates y dos destinos](#)".
2. **Investiguem:** pbuscar per grups les definicions aportant exemples propers dels conceptes malnutrició, subnutrició, pobresa alimentària i sobirania alimentària. Posteriorment es pot desenvolupar la investigació de 2 temes per part de diferents grups.

Investigació sobre productes frescos vs. productes industrials: Comparativa de productes (preu, composició, origen, data de caducitat) per a respondre a les següents qüestions: Quins són els més econòmics? Per què creieu que és així? Qui compraria cada producte? Quines conseqüències té per a la salut i el medi ambient?

Investigació sobre el canvi de patrons en els hàbits alimentaris: Mitjançant un qüestionari desenvolupat a l'aula, fer entrevistes a familiars sobre els canvis en els hàbits alimentaris al llarg del temps i extraure les implicacions per a la salut, el medi ambient i l'economia. A més, intentar respondre a la següent pregunta: Com interpretes el fet que la producció d'aliments haja augmentat al món, però la gana continue sent un problema?
3. **Juguem:** A continuació, per parelles i/o grups, s'escolliran aliments per a elaborar un vídeo, actuació o cançó que represente les dues versions del producte, l'ecològica i la industrial, en línia amb el vídeo vist anteriorment. En cas de crear aquest material a classe, compartiu-lo juntament amb una breu explicació de l'experiència a la plataforma **de sur a sur**².
4. **Proposem!** ¿Qué podemos hacer desde el aula, el centro, nuestra casa y nuestro barrio para mejorar algunos aspectos que hemos trabajado? ¿Qué alternativas como consumidoras/es podemos poner en práctica?

2.- Recurs TIC de primer ordre que actua com una xarxa col·laborativa: una web 2.0, www.desurasur.org, a manera de xarxa social especialitzada, en la qual els educadors i educadores participants poden compartir les seues experiències i recursos didàctics en o per l'EpCG.

ACTIVIDAD PARA EDUCACIÓN

Proposta didàctica 5 ÀPATS AL DÍA.

Per a infantil es proposa veure el següent vídeo en [castellà](#) o en [anglès](#) amb l'alumnat en dues sessions diferents. El vídeo es titula “La lección más grande del mundo”. Contestar entre totes i tots a les següents preguntes ([PDF ALUMNADO](#) o [PDF PROFESORADO](#)) i relacionar-les amb els ODS 2 i 3 (existeix la possibilitat de posar en cada resposta el fragment del vídeo corresponent). Algunes preguntes per a debatre l'activitat:

- Quins són els tres elements bàsics per a poder créixer i madurar, sense els quals NO podem VIURE molt de temps per molt intel·ligent que siga el nostre telèfon?
- Quins dos obstacles impedeixen que la Terra satisfaga les necessitats de la pregunta anterior?
- Quants objectius de desenvolupament sostenible hi ha? Quin és l'any en què hem d'assolir aquests objectius?
- Com podem ajudar-hi? Pluja d'idees amb el suport del vídeo.

RESUM PER SESSIONS 5 ÀPATS AL DIA

SESSIÓ 1

Visionat del vídeo i contestació a les preguntes entre tots. Selecció d'una idea per a desenvolupar en la sessió 3 de “Com podem ajudar” (s'ha de fer en aquesta primera sessió perquè el docent puga preparar els materials necessaris).

SESSIÓ 2

Segon visionat per a afermar conceptes, relacionar les imatges de les preguntes amb els ODS en general i relacionar la part del vídeo que té a veure amb els ODS 2 i 3.

SESSIÓ 3

Materialitzar alguna de les respostes a “Com podem ajudar?”.

Per a altres àmbits diferents de l'educació formal

CINC ÀPATS

Com penses que podries vincular el teu treball amb els principis de la sobirania alimentària?

Com es podria, des del teu àmbit de treball, promoure la millora dels patrons d'alimentació, l'accés als aliments i la qualitat d'aquests, així com la qualitat del medi ambient?

Existeix en el teu centre de treball alguna iniciativa per a utilitzar productes de comerç just? Creus que podries promoure'n alguna? Com reaccionarien els teus companys i companyes? I els i les responsables?

Argumenta les teues respostes.

Relata quines iniciatives has posat en pràctica.

Comenta si t'ha resultat fàcil adaptar alguna de les activitats oferides per a l'educació formal al teu àmbit laboral.

TASQUES A RESPONDRE EN EL FÒRUM

Ara que has llegit els continguts i la fitxa de la proposta didàctica:

- Podries identificar alguna altra problemàtica relacionada amb la deficiència nutricional en el teu entorn que estiga connectada amb algun ODS i que no s'haja mencionat en aquest tema?
- Quins canvis proposaries (afegir, llevar o modificar) a les activitats que s'han proposat per a desenvolupar en la realitat de la teua aula i centre?
- Comparteix els coneixements adquirits amb altres docents (del teu centre d'altres) i respon a les següents qüestions: [T'ha resultat fàcil transmetre les relacions entre els diferents ODS i les problemàtiques plantejades?](#) Quina és l'opinió de la resta de docents?

NOTA: En cas d'haver realitzat a classe l'apartat Juguem de la fitxa, pujar un dels vídeos realitzats per l'alumnat.

RECURSOS

- [Article](#) de la FAO sobre la fam i inseguretat alimentària.
- [Article](#) d'El Diario sobre els tractats de lliure comerç.

- [Article](#) d'El Comidista sobre els ultraprocessats (**adaptable a primària**).
- [Article](#) d'El País sobre la dieta perfecta per a salvar el planeta i la salut de l'ésser humà.
- [Vídeo](#) TED: "The global food waste scandal", de Tristram Stuart, sobre el balafament alimentari al món (anglès).
- [Vídeos documentals](#) i àudios de RTVE sobre la problemàtica de la fam al món, les seues repercussions socials i polítiques, i les seues possibles solucions.
- [Guia per a incorporar](#) l'alimentació com a eix de treball en el currículum escolar. L'objectiu és que la sobirania alimentària amb enfocament de gènere puga incorporar-se en el currículum escolar dels centres de secundària de manera transversal i interdisciplinària. Orientat a **secundària**.
- [Programa educatiu d'UNICEF](#) dirigit a centres d'ensenyament. Xarxa de centres educatius per **rebre informació i materials educatius i compartir experiències a través del seu blog**.
- [Unitat didàctica](#) per a treballar la sobirania alimentària en secundària, batxillerat i cicles formatius. Justicia Alimentaria, ¿Quién nos alimenta? Nuestra salud en manos de las multinacionales (castellà, anglès i català).
- [Unitat didàctica](#) per a treballar la sobirania alimentària en primària. Justicia Alimentaria. La soberanía Alimentaria en el mundo. Justicia Alimentaria Global.

- [Coordinadora llatinoamericana](#) d'organitzacions del camp. Informació sobre l'entitat d'articulació continental, amb 16 anys de compromís i lluita social que representa a moviments camperols, indígenes i afrodescendents de tota Amèrica Llatina.
- [Aliadas por la soberanía alimentaria](#). Grup constituït per organitzacions i persones compromeses i implicades en els moviments en defensa del dret dels pobles a la sobirania alimentària.
- [Moneda Comunitària d'Intercanvi de Llavors - Plantaré](#) (castellà, anglés, francès, italià i portugués)
- [Web Llavors d'ací](#). Associació que treballa des del 2007 per a la promoció i la conservació de la biodiversitat agrària del País Valencià i dels seus coneixements i cultura associada.

BIBLIOGRAFIA - BIBLIOGRAFIA WEB

- FAO (2018) El estado de la seguridad alimentaria y la nutrición en el mundo. Disponible en <http://www.fao.org/3/I9553ES/i9553es.pdf>
- VSF-HEGOA (2017) [Quién nos alimenta](#). En el informe Sistemas alimentarios: efectos sobre nuestra salud y la del planeta. Barcelona
- WEB de Justicia Alimentaria www.justiciaalimentaria.org
- WEB de la FAO <http://www.fao.org/home/en/>

PROPOSTA DIDÀCTICA 3: ENERGIA

INTRODUCCIÓ

Actualment l'energia és sinònim de desenvolupament humà, social i econòmic. No obstant això, en l'actualitat més de 1.400 milions de persones no tenen accés a electricitat i cada vegada més població té serioses dificultats per a fer front al pagament de les factures d'electricitat, gas, etc. Això es tradueix en la necessitat de recerca d'alternatives, en alguns casos insegures, més contaminants i no sempre garantides.

La pobresa energètica és una altra manifestació de la pobresa que cada vegada té més protagonisme en societats desenvolupades i que perpetua un sistema en el qual els beneficis de les grans companyies energètiques s'anteposen a les necessitats de les persones.

Malgrat això, per a entendre les dinàmiques que operen darrere d'aquesta realitat és necessari tenir en compte diverses dimensions que apuntalen la situació energètica en què vivim:

- La precarització global del mercat laboral impedeix que les famílies disposen de recursos econòmics per a fer front a les factures de l'energia que necessiten per a viure dignament.
- Els conflictes armats i guerres derivats del control dels recursos energètics com hidrocarburs, gas i minerals per part de grans corporacions i governs.

- El comerç de drets d'emissió que regula les emissions de gasos hivernacle de les grans indústries, que permet la compra de drets d'emissió als països més empobrits i, per tant, perpetua la desigualtat i la dependència energètica i política dels pobles.

Tot això en un marc ambiental que extrau i explota recursos de manera insostenible principalment als països del Sud Global, per a ser consumits (per cada vegada menys persones) en el Nord Global. Cal afegir que les conseqüències ambientals d'aquesta gestió energètica es viuen amb major intensitat i virulència als països del Sud Global.

Afortunadament, cada vegada més organitzacions civils no governamentals estan visibilitzant, denunciant i proposant alternatives a aquesta realitat.

Imatge: Sebastião Salgado.

- Tenint en compte el text i la imatge introductoris, amb quin ODS podries relacionar aquest tema?
- Què saps sobre els conceptes de “DECREIXEMENT” i “POBRESA ENERGÈTICA”?

CONTINGUTS

1. Llig el [següent article](#) de l'Associació de Ciències Ambientals i mira la [següent notícia](#) de RTVE sobre pobresa energètica a l'Estat espanyol. Consideres que a la teua aula, centre i barri es donen aquestes problemàtiques?
2. Llig la següent notícia de l'ONU sobre les guerres pels recursos naturals. A continuació, investiga sobre algun conflicte proper relatiu al control i gestió d'algun recurs natural, i de quina manera afecta la població (ciutat, comarca, província o Estat espanyol).
3. Completa la següent fitxa per a compartir-la en el Fòrum:

Un exemple proper	
Ubicació geogràfica	
Recurs en qüestió	
Problemàtica: què passa, qui està implicat, com es gestiona el conflicte, etc.	
Conseqüències identificades en la població i ODS relacionats	
Existeixen alternatives a aquesta problemàtica?	

FITXA – COM TREBALLAR AQUESTA PROPOSTA DIDÀCTICA A CLASSE

Proposta didàctica 3: Energia	
ODS implicats	6,7,8,9,10,11,12,13
Competències relacionades	Aprendre a aprendre, lingüística i comunicativa, socials i cíviques.
Àmbits d'aplicació	Científic, lingüístic, valors, ciències socials i ciències naturals.
Nivell	Primària/ESO/Batxillerat.
Durada de les activitats proposades	3-4 sessions d'aula / divisible
Més ingredients...	Si el centre educatiu està situat en un emplaçament proper a una planta de reciclatge i/o compostatge, es pot visitar o tenir en compte per al desenvolupament de la present proposta, tant a l'apartat d'Investiguem com al de Juguem.

...

Descripció de l'activitat

1. **Escoltem/Llegim/Ens informem:** Llig el següent article de l'[Associació de Ciències Ambientals](#). Posteriorment escolta el testimoni d'algú que viu la pobresa energètica en persona³ o mira el testimoniatge d'[Almudena](#) al programa.
2. **Investiguem (vàlid per a primària):** Ecoauditoria energètica. Diferents grups poden desenvolupar dues investigacions en paral·lel.
Ecoauditoria energètica del nostre centre escolar: es faran grups de 4/5 persones. A cada grup se li assignarà una part del col·legi (banys, sala de professorat, corredors, etc.) i es dibuixarà un plànol d'aquests espais. Amb l'ajuda d'aquests dibuixos, cadascun dels grups examinarà algunes qüestions en l'espai que hagen dibuixat: quants endolls hi ha, si s'està consumint electricitat, si el consum és apropiat o s'està malgastant (i per què), si hi ha il·luminació innecessària, etc. Es posaran en el dibuix punts de colors representant els punts on existeixen problemes:
 - Els punts vermells representaran el consum d'electricitat.
 - Els punts blaus representaran la pèrdua d'energia.
 - Els punts grocs representaran la il·luminació innecessària.
 Després d'examinar aquests problemes proposarem solucions tècniques i de canvi d'hàbits. Possibles solucions per a dur a terme algunes millores:
 D'on ve la meua energia?
 Cada grup defineix 5 accions diàries per a tot el món que impliquen el consum de recursos. Posteriorment s'investigarà per a cada recurs identificat: on es troba geogràficament aquest recurs? Com arriba fins a nosaltres? Hi ha algun conflicte al país d'origen relacionat amb aquest recurs? Explicar-ho. Existeixen alternatives a aquesta problemàtica? Se'n ocorre alguna iniciativa per a mitigar l'impacte?
3. **Juguem (adaptable per a primària): gestió d'un ecosistema** Gestionem un ecosistema! En primer lloc es formaran grups de 3-4 persones. Cada grup assumirà un dels següents rols:
 - Empreses de turisme.
 - Cooperativa agrícola ramadera.
 - Empresa forestal.
 - Organisme ecològic provincial.
 - Empresa energètica.
 - Comissió tècnica-científica, etc.

...

3.- Es pot acudir a organitzacions com la PAH.

Durant 30 minuts, tots els grups, menys la comissió tècnica-científica, treballaran sobre les diverses formes de gestionar i aprofitar un espai natural que es mostrarà a través d'una fotografia, i elaboraran un projecte concret (descriuint l'ambient, l'àrea del projecte, els plànols amb les accions a realitzar, etc.).

La comissió tècnica-científica, per la seua banda, s'encarregarà d'aplicar la normativa vigent que afecta el paisatge de la fotografia⁴ i comprovar si l'àrea mereix ser catalogada com a àrea protegida. Així es podrà veure quines activitats es poden fer i quines no en l'ecosistema.

Després es procedirà al debat que serà controlat per la comissió tècnica-científica. Cada grup disposarà de 3 minuts per a explicar les seues propostes sense ser interromput. Passats tots els torns d'exposició, cada grup podrà criticar les visions de la resta de manera ordenada i durant 10 minuts.

Al final, la comissió tècnica-científica tindrà l'última paraula sobre les activitats que es poden i no es poden fer

4. Proposem! Conèixer la iniciativa alternativa [Fridays for future](#) impulsada per joves de tot el món juntament amb [aquest vídeo](#) (en anglés, subtítols en francès) per a debatre a classe quin és el paper de la població més jove en aquest tema. Què podem fer des de l'aula, el centre, la nostra casa i el nostre barri per a millorar alguns dels aspectes que hem treballat? Quins hàbits podem canviar per a millorar la situació? Quina importància té la lluita política en aquest tema?

NOTA: En cas de realitzar l'apartat Investiguem d'aquesta fitxa a classe, crea un recurs per a compartir juntament amb una breu explicació de l'experiència en la plataforma **de sur a sur**⁵.

4.- Es recomana escollir una fotografia d'un entorn natural que resulte proper (espacialment i culturalment) a l'alumnat.

5.- Recurs TIC de primer ordre que actua com una xarxa col·laborativa: una web 2.0, www.desurasur.org, a manera de xarxa social especialitzada, en la qual els educadors i educadores participants poden compartir les seues experiències i recursos didàctics en o per l'EpCG.

ACTIVIDAD PARA EDUCACIÓN

Proposta didàctica ENERGIA

Per a infantil es proposa la lectura en dues sessions del conte [“El cántaro mágico”](#). La primera serà només llegida pel docent i la segona es realitzarà amb l'ajuda de les il·lustracions del conte i es teatralitzarà per part de l'alumnat.

Una vegada realitzades les dues lectures, han de contestar entre tots a les següents preguntes i relacionar-les amb els ODS 4, 5, 6 i 7, juntament amb la pregunta “I NOSALTRES, QUÈ PODEM FER?”:

- Qui és la protagonista del conte?
- On viu? Busquem Guatemala en el mapamundi.
- Què sabem de l'alumnat de Guatemala? (El docent es documentarà prèviament sobre l'índex d'alfabetització a Guatemala per a exposar-lo de manera simple)
- Quins problemes té la protagonista? Són problemes compartits entre diversos protagonistes? (reflexió sobre la qüestió de gènere)
- Per què té aquests problemes?
- Com se sent la protagonista? Com us sentiu (pregunta directa per a l'alumnat) davant les situacions que passa la protagonista? Com us sentiríeu o pensàrieu si la vostra vida fora com la seua?
- Quin és el desig d'Aurelia?
- Us sentiu identificats/des amb alguna situació reflectida en el conte?
- Què us ha cridat més l'atenció del conte?

RESUM PER A SESSIONS ENERGIA

SESSIÓ 1

Lectura del conte sense imatges. Temps per a preparar la teatralització. Lectura i teatralització del conte amb l'ajuda d'imatges.

SESSIÓ 2

Es comença la sessió amb la representació del conte i es contesten les preguntes.

SESSIÓ 3

Relació del conte amb els ODS 4, 5, 6 i 7. I nosaltres, què podem fer al col·legi, a casa i al carrer?

Per a altres àmbits diferents de l'educació formal**ENERGIA**

Coneixes alguna mesura, pla, sistema de qualitat, etc., orientat a l'ús sostenible de l'energia al teu lloc de treball?

Has rebut formació o informació per a realitzar una correcta gestió dels recursos en el teu treball?

Quina acció se t'ocorre proposar per a un millor ús de l'energia en el teu àmbit de treball?

Creus que un ús més racional de l'energia beneficia només el teu àmbit més pròxim o té més efectes?

Argumenta les teues respostes.

Relata quines iniciatives has posat en pràctica.

Comenta si t'ha resultat fàcil adaptar alguna de les activitats oferides per a l'educació formal al teu àmbit laboral.

TASQUES A RESPONDRE EN EL FÒRUM

- Mira aquests dos documents de l'[Aliança contra la pobresa energètica](#) i de [Greenpeace](#) on es recullen testimonis sobre la pobresa energètica.
- Llig el següent article de [Yayo Herrero](#).
- Pregunta en el teu entorn proper, preferentment a un grup de 5/6 persones que siga el més divers possible:
 - Quin percentatge dels teus recursos econòmics mensuals es destina a cobrir despeses d'energia?
 - Has canviat els teus hàbits de consum energètic per motius econòmics?
 - Consideres que estàs o han estat en algun moment en una situació de vulnerabilitat/pobresa energètica?

Després escriu una reflexió sobre el que t'han explicat, tractant de traure conclusions i establir vincles amb els vídeos i textos llegits en aquesta proposta didàctica.

Una vegada visualitzat el vídeo i llegit l'article de Yayo Herrero, prepara "l'entrevista" per a realitzar al teu entorn. Contesta la reflexió traient conclusions, establint vincles i fins i tot incloent-hi algun breu testimoni o frase interessant dels enquestats en format PODCAST (missatge de veu d'entre 2 i 3 minuts).

RECURSOS

- Testimonis sobre pobresa energètica: [Creu Roja](#), [El Intermedio](#) (La Sexta), [Antena3](#).
- [Fitxes didàctiques](#) per a treballar la pobresa energètica de l'Associació de Ciències Ambientals.
- [Documental: comprar, tirar, comprar](#).
- Vídeo artístic de Greenpeace sobre el mar: "[El océano de mis recuerdos](#)".
- [Decreixement](#).
- Article [¿Cuánto y cómo queremos crecer?](#) (Apartat on relaciona el PIB, el benestar i els recursos naturals; en castellà i valencià).
- [Article de Yayo Herrero](#) **sobre la necessitat d'incloure el prisma de la sostenibilitat en la crisi civilitzatòria actual**.
- Vídeo "[Del Tercer Mundo al Sur Global](#)".
- Anàlisi d'un anunci publicitari: [Las rebajas que quieres](#).
- [La historia de las cosas](#) – Annie Leonard (anglès). Vídeo complet: [anglès](#) i [castellà](#).

MOVILITAT

- [Bateria de recursos per a treballar la mobilitat i la infància](#) del Ministeri per a la Transició Ecològica.
- [Recursos didàctics de la DGT per a diversos nivells educatius.](#)
- [Vías verdes.](#)
- [Ciudad para todos, Guadalajara.](#)
- [Masa crítica Madrid: Bicicrítica.](#)
- Comunitat que reuneix associacions i col·lectius ciclistes: [ConBici](#).
- Article de Yayo Herrero.

“ZERO WASTE”

- Article [“Todo lo que vale, cuesta”](#)
- Article [“7 beneficios personales de reducir tu basura”](#)
- Comunitat de blogs i contingut en castellà [Ecosferaclub](#)

- Blog [Cualquier cosita es cariño](#)
- Blog [Una vida simple](#)

LLIBRES

- Next: Sobre la globalización y el mundo que viene – Alessandro Baricco
- No Logo – Naomi Klein

BIBLIOGRAFÍA - WEBGRAFIA

- [Radiografía de la pobreza energética](#)
- Pdf sobre Pobreza energética
- Pdf sobre [Contabilidad de los derechos de emisión de carbono](#)
- ¿Qué es el comercio de los derechos de emisión?

PROPOSTA DIDÀCTICA 4: ADOLESCÈNCIA

Introducció

Segons l'Organització Mundial de la Salut, l'adolescència és el “període de transició bio-psico-social que succeeix entre la infància i l'edat adulta [...] Ocorren modificacions corporals i d'adaptació a noves estructures psicològiques i ambientals que porten a la vida adulta...”. EDAT: 10-20 anys. L'adolescència és un moment de la vida on es defineixen i construeixen gran part de trets i característiques físiques, psicològiques i socials que marcaran i condicionaran la vida adulta. Aquest procés estarà inevitablement relacionat amb les condicions psicosocials i les imatges culturals de la societat d'aquest moment, per la qual cosa serà necessari atendre als canvis socioeconòmics i demogràfics que s'estan produint en els nostres contextos globalitzats per a abordar aquestes qüestions.

Quant als hàbits relacionats amb la salut i el benestar durant l'adolescència (alimentació, consum de drogues, relacions afectives i sexuals, etc.) determinaran en gran manera l'existència o no de malalties que es manifestaran en el futur. També serà de cabdal importància considerar la variable de gènere, on emergiran qüestions de rols, inici de relacions sexuals, violència, estereotips i prejudicis. Quant a les dimensions intel·lectuals i laborals, en l'adolescència es comencen a assentar les bases dels desitjos, anhels i preferències de cada persona; els joves comencen a saber a què els agradaria dedicar-se.

Malgrat això, totes aquestes dimensions que es donen en una persona seran, en gran manera, el reflex de la societat en la qual se situa; per això, en funció de la consideració que aquesta societat li done a cada valor, trobarem uns comportaments, preferències i actituds o uns altres.

Actualment, el panorama futur per a la joventut ve marcat per elevats índexs de pobresa i exclusió amb una taxa de pobresa que se situa en el 28,5% (EAPN, 2018), relacions de gènere que continuen perpetuant estructures patriarcals i una gran desafecció de les qüestions polítiques i institucionals (INJUVE, 2016).

És per tot això que el treball d'aquestes qüestions des d'un enfocament de valors i drets és fonamental tant per a l'adolescència com per a la societat en general.

Imatge : Marcos Huertas i Cesc Nogueras.

- Tenint en compte el text i la imatge introductoris, amb quin ODS podries relacionar aquest tema?
- Com és la participació social i política dels adolescents i joves del teu entorn proper? I la seua representació en les institucions?

CONTINGUTS

Els continguts d'aquesta proposta didàctica sobre adolescència se centraran en 4 problemàtiques concretes: la sexualitat i les relacions afectives, pobresa i exclusió, les migracions i el paper de l'adolescència/juventut al món globalitzat actual. A través d'aquestes qüestions es tracta de donar una visió general de quin és el panorama actual per a un grup de població en moltes ocasions invisibilitzat i amb un futur complicat quant a oportunitats i drets socials.

1. Sexualitat i afectivitat: Llig aquests dos articles on es tracten el tema de la [pornografia en l'adolescència](#) i la manera que tenen els adolescents d'entendre l'[amor, la gelosia i la violència](#).
2. Llig l'[apartat relatiu a la pobresa infantil](#) de l'informe AROPE 2018 (p. 82-85).
3. Joves i migracions: Llig els següents articles referents als [riscos als quals s'exposen](#) els joves migrants no acompanyats i la seua [situació de desprotecció](#) a Espanya.
4. Què està ocorrent a escala mundial? Observa el següent vídeo-resum de "[La historia de las cosas](#) [10'31'']" on es relacionen els conceptes de producció, consumisme i desigualtat⁶.

6.- Vídeos complets en [castellà](#) i [anglès](#) amb subtítols en castellà.

Identifica els ODS que, al teu criteri, es veuen implicats en cada notícia que has llegit i tracta d'establir vincles entre les diferents problemàtiques. Comparteix els teus resultats en el portafolis de la plataforma i comenta quina ha estat la teua impressió a l'hora de fer l'anàlisi dels ODS. Han sorgit més relacions de les que esperaves? Pots utilitzar la següent plantilla o plantejar un esquema alternatiu on es visibilitzen totes les interrelacions:

Notícia	ODS relacionats directament	ODS relacionats indirectament
Pornografia en l'adolescència		
Amor, gelosia i violència		
Pobresa infantil		
Joves i migracions		
Consumisme i desigualtat		

Vincles entre les diverses problemàtiques situades en la primera columna de la taula (breu text):

FITXA – COM TREBALLAR AQUESTA PROPOSTA DIDÀCTICA A CLASSE

Proposta didàctica 4: Adolescència	
ODS implicats	3, 4, 5, 8, 10, 12
Competències relacionades	Aprendre a aprendre, lingüística i comunicativa, socials i cíviques.
Àmbits d'aplicació	Científic, lingüístic, valors, ciències socials i naturals, filosofia.
Nivell	ESO/Batxillerat.
Durada de les activitats proposades	4 sessions d'aula / divisible
Més ingredients...	
Descripció de l'activitat	
<p>1. Ens informem:</p> <ul style="list-style-type: none"> Llig la informació de l'últim Informe AROPE sobre pobresa infantil i juvenil per 2018⁷ (llig només les pàgines de l'interval [82-85]). Respondre a una sèrie de preguntes com a reflexió sobre com la pobresa i l'exclusió poden condicionar la nostra vida en diversos àmbits (educacional, salut, oci, etc.); la importància de la formació, la participació i organització social i política per a combatre les dinàmiques de pobresa i exclusió; quines consideren que són les causes de la tendència actual. 	

7.- L'European Antipoverty Network –[Xarxa per la Inclusió Social](#)- disposa de programes de sensibilització i incidència per a centres educatius en els quals persones expertes imparteixen tallers sobre pobresa i discriminació a les aules.

2. Juguem: Intercanvi de rol de gènere.

Comencem observant el següent [vídeo](#) (anglès) on es relaciona el color blau amb allò que un home ha de ser i el rosa amb allò que una dona ha de ser.

Continuem emplenant un qüestionari anònim en el qual es respon unes 8 o 10 preguntes relacionades amb discriminació per qüestió de gènere en aspectes quotidians (sobre l'aspecte físic, sobre poder anar a soles pel carrer, sobre els hàbits d'oci, etc.). Serà el mateix per a les xiques (color 1) i per als xics (color 2). Quan acaben s'intercanviaran els qüestionaris i s'adoptarà el rol de l'altre gènere (les xiques passen a ser xics i viceversa, tenint en compte la informació dels qüestionaris).

Després observem el següent vídeo de l'[IES Montserrat](#) (valencià amb subtítols en castellà) i plantegem un debat a classe sobre masclisme. Per a anglès es pot utilitzar el [vídeo](#) de Mod Carousel o el de Beyoncé [If I were a Boy](#).

Posteriorment es farà un debat (amb canvi de rols) en relació a tres qüestions:

- Us sentiu representats en el vídeo?
- Creus que l'educació, la cultura i la societat en la qual t'has criat promouen una diferenciació en les normes de comportament assignades per a cada gènere més enllà de les diferències biològiques? En quina mesura penseu que és quelcom biològic o bé cultural?
- Considereu que els xics també sofreixen el masclisme? Com? (Exemples: Des que porte els cabells llargs i no puc perquè és considerat una cosa de "xiques", fins a no poder expressar sentiments, que un home no puga canviar el bolquer al seu bebé, el rol en les relacions afectives i sexuals...).

Tancament amb el [vídeo](#) sobre la demanda d'establir canviadors per a bebés en els banys d'homes.

3. Investiguem: Investigarem quina és la situació de la joventut a Espanya. Per a començar llegim el còmic "[En safata de plata](#)" (disponible en [anglès](#)) que parla sobre els privilegis per a reflexionar i obrir debat entorn de la igualtat d'oportunitats, la meritocràcia i la societat en general. A continuació, en grups de 3/4 persones, es visitarà la pàgina [Infancia en Datos](#) del Ministeri de Sanitat. Cada grup escollirà un dels ítems disponibles (educació, salut, benestar, etc.) i farà una comparativa entre 3 comunitats autònomes (la pròpia i dues més). Posteriorment s'extrauran conclusions relacionades amb les oportunitats a què es podrà accedir en un futur en funció del lloc on es naix.

4. Proposem! Què podem fer des de l'aula, el centre, la nostra casa i el nostre barri per a millorar alguns dels aspectes que hem treballat?

NOTA: En cas de realitzar l'apartat Juguem d'aquesta fitxa a classe, crea un recurs i comparteix-lo juntament amb una breu explicació de l'experiència en la plataforma **de sur a sur**⁸.

8.- Recurs TIC de primer ordre que actua com una xarxa col·laborativa: una web 2.0, www.desurasur.org, a manera de xarxa social especialitzada, en la qual els educadors i educadores participants poden compartir les seues experiències i recursos didàctics en o per l'EpCG.

Per a altres àmbits diferents de l'educació formal**ADOLESCÈNCIA**

Consideres que la pobresa i l'exclusió són un problema actual per al col·lectiu amb el qual treballes?

Creus que els grups d'adolescents del teu entorn estan conscienciats amb les problemàtiques d'altres adolescents arreu del món?

Creus que les i els joves reproduïxen estructures patriarcals?

Existeix desafecció per les qüestions polítiques?

Argumenta les teues respostes.

Relata quines iniciatives has posat en pràctica.

Comenta si t'ha resultat fàcil adaptar alguna de les activitats oferides per a l'educació formal al teu àmbit laboral.

TASQUES A RESPONDRE EN EL FÒRUM

Ara que has llegit els continguts i la fitxa de la proposta didàctica:

- **Dades a Espanya:** Tria, juntament amb educació i infància vulnerable, un dels ítems que apareixen en el [següent enllaç](#) (educació, salut i seguretat, benestar material, entorn familiar i social, infància vulnerable, oci i temps lliure i benestar subjectiu) i fes una comparativa per a aquests ítems⁹ entre la teua comunitat autònoma i dues comunitats de la teua elecció. Reflexiona i comparteix les teues conclusions.
- Podries identificar alguna altra problemàtica de l'adolescència que estiga connectada amb algun ODS i que no s'haja mencionat en aquest tema?
- Quins canvis proposaries (afegir, llevar o modificar) a les activitats que s'han proposat per a desenvolupar en la realitat de la teua aula i centre?
- Comparteix els coneixements adquirits amb altres docents (del teu centre o d'altres) i respon a les següents qüestions: T'ha resultat fàcil transmetre les relacions entre els diferents ODS i les problemàtiques plantejades? Quina és l'opinió de la resta de docents?

9.- Alguns ítems tenen subítems, no cal fer-los tots, tria els més rellevants al teu criteri.

ALTERNATIVA

- Realitza una observació sobre la realitat del teu centre/aula en referència els ítems que s'han vist en aquesta proposta.
 - Participació en associacions i/o organitzacions civils i polítiques de l'alumnat.
 - Dinàmiques afectives i sexuals dels adolescents.
 - Situacions de pobresa i/o discriminació en la llar.
 - Situacions particulars de joves migrants i situació respecte a les garanties dels seus drets.

En cas de realitzar aquesta alternativa, crea també un recurs didàctic associat a ella i comparteix-lo juntament amb una breu reflexió com a experiència a la plataforma **de sur a sur**¹⁰.

RECURSOS

- [Materials didàctics de l'INJUVE](#) per a abordar temàtiques diverses relacionades amb la joventut.
- [Campus FAD](#): àrea de programes i de formació de la FAD.
- Web de l'[Institut Valencià de la Joventut](#).

10.- Recurs TIC de primer ordre que actua com una xarxa col·laborativa: una web 2.0, www.desurasur.org, a manera de xarxa social especialitzada, en la qual els educadors i educadores participants poden compartir les seues experiències i recursos didàctics en o per l'EpCG.

- [Article](#) que parla sobre el “Proyecto Arkano”.
- Programes de “[Proyecto Arkano](#)”, programa de RTVE que aborda el món dels joves a través del rap.

SEX0

- [Article](#) sobre els embarassos adolescents.
- [Programa Salvados](#) “La mala educació”
- [Programa nº 2](#) “Proyecto Arkano”. RTVE
- [Programa nº4](#) “Proyecto Arkano” RTVE
- **Només per a Batxillerat.** Representació de l'obra teatral “Genovese (O el silencio de un grito en la noche)”¹¹ A través de la història de l'assassinat de Kitty Genovese a Nova York, s'explica una història que va més enllà del fet mateix i que és extrapolable a la individualització d'avui dia i a l'assetjament invisible que sofreixen moltes dones actualment. Creador i director: Miguel Ferrando Rocher. Contacte: grocteatre@gmail.com

Enllaç al teaser: http://bitly.com/teaser_GENOVESE

11.- Realitzada en novembre de 2018 amb públic de batxillerat amb gran acolliment i testimonis d'adolescents comentant la necessitat de realitzar obres com aquesta a la sala teatral de la Nau (València).

ADICCIONES

- Recursos de la FAD per a [treballar la sensibilització](#) sobre addiccions i drogoaddicció.
- [Programa de la FAD](#) sobre joves i joc.

La Fundació d'Ajuda contra la Drogoaddicció (FAD) té un [curs de formació online](#) sobre prevenció del joc en línia en adolescents i joves: "Cuando jugar es un problema".

BIBLIOGRAFIA - BIBLIOGRAFIA WEB

- Silva Diverio, I., Durán, R. Alaiz Rodríguez, I., Sánchez Iglesias, I., Serapio Costa, A., Azañedo Herrero, V., Garrote Cerrato, M., Instituto de Orientación Psicológica de Madrid (2007). La adolescencia y su relación con el entorno. Instituto de la Juventud. Disponible en http://www.injuve.es/sites/default/files/LA%20ADOLESCENCIA%20y%20%20entorno_completo.pdf
- Llano Ortiz, J.C. (2018) Informe AROPE 2018. European Antipoverty Network España. Disponible en: https://www.eapn.es/estadodepobreza/ARCHIVO/documentos/Informe_AROPE_2018.pdf
- Eresta Plasín, M^aJ., Delpino Goicochea, M^aA., Rivas Pérez, C.(2013) Relaciones afectivas y sexualidad en la adolescencia. Ministerio de Sanidad, Servicios sociales e igualdad. Disponible en: https://www.observatoriodelainfancia.es/ficherosoia/documentos/4113_d_relaciones-afectivas-y-sexualidad-en-la-adolescencia.pdf

- Benedicto, J; Echaves, A., Jurado, T., Ramos, M., Tejerina, B. (2016) Informe de Juventud en España 2016. Instituto de la Juventud. Disponible en: <http://www.injuve.es/sites/default/files/2017/24/publicaciones/informe-juventud-2016.pdf>
- FAD (Nota de prensa) Más del 80% de los adolescentes españoles afirma conocer algún acto de violencia entre géneros en parejas de su edad. (Consultado el 13 de agosto de 2019). Disponible en: <https://www.fad.es/noticias/mas-del-80-de-los-adolescentes-espanoles-afirma-conocer-algun-acto-de-violencia-entre-generos-en-parejas-de-su-edad/>

PROPOSTA DIDÀCTICA 5: QUI ÉS QUI

INTRODUCCIÓ

IDENTITAT: circumstància de ser una persona en concret i no una altra, determinada per un conjunt de trets o característiques que es diferencien d'unes altres.

La identitat d'una persona està determinada en bona part per la societat en la qual es desenvolupa i els valors que s'hi tenen en consideració. No obstant això, aquests valors moltes vegades cauen en una “normativització” i indiquen com ha de ser una persona. En aquest punt (a més d'altres) és on els processos de discriminació s'obrin pas. La persona que per diversos motius (gènere, raça, pes, edat, estatus social, identitat sexual, discapacitat, etc.) no “encaixe” en un estàndard determinat en un moment i lloc concret, podrà ser víctima d'algun tipus de discriminació.

Des de la present proposta didàctica es pretén reflexionar sobre els valors que regeixen la societat occidental capitalista en la qual ens trobem, i com aquests són, en molts casos, causants de grans discriminacions en diferents aspectes de la vida de la persona. És l'anomenada discriminació intersectorial: ser discriminat per diversos motius, per exemple una pensionista empobrida amb algun tipus de discapacitat. També s'abordarà la dimensió afectivo-sexual de les persones, per a aclarir conceptes i contribuir a establir unes relacions humanes basades en el respecte a la diversitat.

Amb aquest objectiu, s'exposaran diversos casos de discriminació, la importància del context en el desenvolupament o no de totes les dimensions de la persona i algunes respostes, creatives en alguns casos, per a fer-los front. A més, es tractarà de guiar la reflexió de com JO puc ser una persona discriminada i ser agent de discriminació per a entendre els mecanismes que operen després de determinades conductes i comportaments.

Imatge: Sujatro Ghosh.

Imatge: Siri Bulusu

- Tenint en compte el text introductori i de les dues imatges, amb quin ODS podries relacionar aquest tema?
- Quines múltiples diversitats relacionades amb la identitat existeixen entre el teu alumnat?

CONTINGUTS

Aquesta proposta didàctica se centra a reflexionar sobre les múltiples identitats que pot tenir una persona, i com totes aquestes dimensions poden veure's afectades per discriminacions. En concret, s'abordaran les discriminacions per motiu de gènere, raça, identitat sexual, discapacitat i diversitat funcional.

1. Llig el següent text d'[Angela Davis](#) sobre raça, gènere i classe, i l'[article](#) sobre com una iniciativa artística fa front a un problema de discriminació intersectorial a l'Índia.
2. Consulta el [Glossari de termes](#) del col·lectiu Lambda i cerca la definició dels següents conceptes: gènere, expressió de gènere, identitat de gènere, rol de gènere, sexe biològic, orientació sexual, trans/transsexualitat, cis, intersexualitat, pansexualitat, queer. Posteriorment [accedeix al vídeo](#) The gender breadperson de National Geographic, on s'aborden alguns d'aquests conceptes, així com els [testimonis d'un xic trans](#) i una [dona intersexual](#).
3. Llig els següents textos: [entrevista amb Rubén Serrano](#) sobre els espais vitals on es continua discriminant per orientació sexual i identitat de gènere; [article de la BBC](#) sobre els països que protegeixen o criminalitzen per orientació sexual. Finalment, accedeix al vídeo de [Beatriz Gimeno i Melo Moreno](#) sobre la seua experiència com a dones lesbianes en dos moments històrics diferents a Espanya.

4. Llig el punt 2.1 de la següent tesi sobre [diversitat funcional i discapacitat](#) (llig només les pàgines de l'interval [54-58]) , i després accedeix al [vídeo de l'activista Oyirum](#) sobre l'anticapacitisme..

Després de les lectures que has realitzat comparteix en el portafolis les respostes a aquestes tres preguntes:

- Destacaries algun “descobriment” arran de les lectures? Coneixies tots els termes consultats en el punt 2?
- Podries identificar actituds discriminatòries concretes per part de l'alumnat i del professorat del teu entorn pròxim relatives a algunes de les dimensions tractades?
- Quins ODS es veuen afectats negativament quan es produeixen discriminacions en relació a algun dels motius representats en les lectures?

FITXA – COM TREBALLAR AQUESTA PROPOSTA DIDÀCTICA A CLASSE

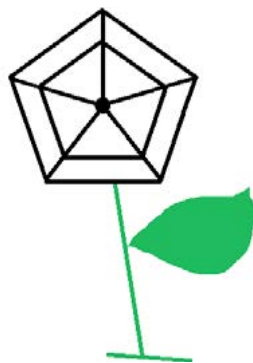
Proposta didàctica 5: Qui és qui	
ODS implicats	3, 4, 5, 8, 10, 11
Competències relacionades	Aprendre a aprendre, lingüística i comunicativa, socials i cíviques.
Àmbits d'aplicació	Científic, lingüístic, història i valors, ciències socials i naturals.
Nivell	Primària/ESO/Batxillerat.
Durada de les activitats proposades	3 sessions d'aula / divisible
Més ingredients...	
Descripció de l'activitat	
<p>1. Ens informem:</p> <p>a) Buscarem les definicions corresponents sobre diverses característiques i situacions que poden definir i atacar la identitat d'una persona: diversitat funcional física, diversitat funcional sensorial, diversitat funcional intel·lectual, gènere, identitat de gènere, expressió de gènere, sexe biològic, intersexualitat, transsexualitat, orientació sexual, classe treballadora, racisme i xenofòbia. A continuació veurem el vídeo de la Ràdio La Colifata d'Argentina.</p> <p>b) Veurem els vídeos² que recullen els testimonis d'una xiqueta trans (del minut 0 al 8.35''), una dona trans i un xic trans (des del minut 1.25'' al final). Quines similituds i diferències pots destacar entre els seus testimonis? Quines són les seues principals reivindicacions? Quin paper té la societat en la vida d'aquestes persones?</p> <p>Informa't i comparteix altres iniciatives que han sorgit per a la lluita contra qualsevol mena de discriminació.</p> <p>c) Lectura de l'article i visionament del vídeo sobre joventut i pornografia. Després, obrir un debat entorn d'una sèrie de reflexions: considereu que el porno que veieu és respectuós amb el plaer de la dona i la seua integritat? Us informeu sobre sexualitat per altres vies? Quines? Creieu que existeix una relació entre aquesta cultura del porno i les agressions/abusos sexuals i violacions? Què opineu que un dels vídeos més vistos en Internet siga el d'una violació col·lectiva?</p>	

2.- En funció del temps disponible per a la sessió a l'aula es poden veure tots o alguns dels vídeos proposats.

2. Juguem: “Flor de la Discriminació”

A continuació es presenten paraules o grups de paraules que representen col·lectius agrupats per parelles; en cada parella, hi ha un concepte en desavantatge respecte a l'altre que en forma part. Cal col·locar cada paraula en el seu lloc corresponent dins dels triangles (en cadascun, la base representa el col·lectiu que se situa en desavantatge/discriminat per l'altra paraula que compon la parella). Les parelles de paraules o col·lectius són les següents:

- Rics vs. pobres
- Persones vs. naturalesa
- Homes vs. dones
- Blanc vs. qualsevol altra ètnia o raça
- Diners vs. persones
- Transsexual vs no transsexual
- Homosexual vs heterosexual

Una vegada realitzat l'exercici, expliqueu segons el vostre criteri per què un dels elements es troba en desavantatge o discriminat i d'on procedeix aquesta situació. Debateu sobre això a partir de la següent frase de Yayo Herrero “Hemos creado una economía nefasta donde existe la suposición de que sólo tiene valor aquello que puede ser expresado o medido por el dinero”.

“Diversitat afectiva-sexual”³ (castellà i anglès per a 4t d'ESO i batxillerat)

Es comença escrivint una xicoteta narració sobre una situació d'LGTBfòbia que puga donar-se al centre educatiu/institut. A continuació, la professora recollirà cadascuna de les narracions i es veurà el vídeo [La LUCHA contra la HOMOFOBIA](#) (espanyol) o [I didn't like gay people](#) (anglès). Posteriorment l'alumnat llegirà en veu alta les situacions d'LGTBfòbia descrites al principi de la sessió, tot tractant de trobar paral·lelismes amb les situacions descrites en el vídeo, i tractarà d'aportar suggeriments per a erradicar aquest tipus de situacions de discriminació.

3.- Aquesta activitat és una adaptació d'una unitat didàctica proposada pel col·lectiu Lambda. Es compon de quatre activitats, i se centra en els diferents tipus de diversitat (cultural, social, etc.) per a reflexionar sobre el concepte de diversitat de gènere i evitar prejudicis i estereotips, conèixer i respectar la diversitat com a element enriquidor de la nostra societat i combatre les situacions d'intolerància, alhora que es fomenta el respecte i la comunicació entre persones. Disponible en <https://lambdavalencia.org/novaweb/wp-content/uploads/2018/09/1%C2%BA-Batxillerat-Diversitat-sexual-Ing1%C3%A9s.pdf>

“Diversitat familiar” infantil i primària (castellà i valencià)

Aquesta activitat ens permet acostar-nos a la diversitat familiar que podem trobar a les nostres aules i expressar, mitjançant el llenguatge oral, sentiments, vivències i desitjos.

En primer lloc, es presentarà el vídeo seleccionat (valencià: [Contes familiars](#), castellà: [Mi familia es especial](#)). Posteriorment es farà una assemblea sobre qui viu a casa i què ens agrada fer quan estem tots junts.

Si no és possible projectar el vídeo, aquesta activitat també es pot realitzar utilitzant algun llibre que aborde aquesta temàtica. Hi ha alguns recursos disponibles [ací](#).

3. Investiguem: Es plantegen dues alternatives.

- Transsepte d'observació: Durant una setmana observem les persones que tenim al nostre voltant i anotem els trets o característiques que les fan diferents, juntament amb la seua edat, gènere i professió. Hi trobem algun tipus de relació?
- Farem una entrevista a una persona que haja patit algun tipus de discriminació per motiu de la seua identitat.
- A continuació es presenten una sèrie de cultures de diferents parts del món on existeix una realitat de gèneres i identitats múltiples i que no responen a la dicotomia home-dona:

- Berdache (Norte Amèrica)
- Enchaquirados (Ecuador)
- Chuckchi (Siberia)
- Asog/Bayoguin (Filipinas)
- Tida wena (Orinoco)
- Buguis (Indonèsia)
- Inuit (Àrtic americà)
- Hijras (Índia)
- Muxes (Mèxic)

Investigarem alguna d'aquestes cultures, reflexionarem i debatrem en classe. Imaginàveu que la diversitat sexual estaria tan present en tantes societats? Quins punts en comú heu trobat?

Per al debat podeu utilitzar com a suport el [text](#) de Rosalía Rodríguez Alemán Análisis antropológico de la transexualidad, entre la realidad cultural y la resistencia social.

4. Proposem!

Què podem fer des de l'aula, el centre, la nostra casa i el nostre barri per a millorar alguns dels aspectes que hem treballat?

Per a altres àmbits diferents de l'educació formal

QUI ÉS QUI?

Al teu treball, estàs en contacte amb alguna de les realitats relacionades amb la diversitat que s'han tractat en el mòdul?

En cas afirmatiu, posa un exemple de la situació viscuda i com s'aborda des de la teua realitat. S'ha afrontat com una problemàtica? Hi ha hagut diferències d'opinions i posicions oposades?

Relata quines iniciatives has posat en pràctica.

Comenta si t'ha resultat fàcil adaptar alguna de les activitats oferides per a l'educació formal al teu àmbit laboral.

TASQUES A RESPONDRE EN EL FÒRUM EN FORMAT PODCAST

Ara que has llegit els continguts i la fitxa de la proposta didàctica:

- En aquest mòdul no s'ha tractat de manera directa la igualtat de gènere –ODS 5– però sí d'una manera més transversal. Aparentment a Espanya hi ha un avanç quant a la posició de la dona, però quines de les 8 metes que té l'objectiu 5 consideres que encara no es compleixen? Existeix alguna meta que, en la teua opinió, encara no s'haja assolit, encara que hi haja gent que pense que sí? Justifica la teua resposta.
- Podries identificar alguna altra problemàtica derivada de la discriminació que no haja sortit en aquesta proposta didàctica? Existeix algun cas entre el teu alumnat?
- Les reflexions i els debats sobre la diversitat afectiva i sexual han connectat amb les realitats de l'aula? Consideres que l'alumnat és receptiu a aquests temes i perspectives?
- Quins canvis proposaries (afegir, llevar o modificar) a les activitats que s'han proposat per a desenvolupar en la realitat de la teua aula i centre?
- Comparteix els coneixements adquirits amb altres docents (del teu centre o d'altres) i respon a les següents qüestions: T'ha resultat fàcil transmetre les relacions entre els diferents ODS i les problemàtiques plantejades? Quina és l'opinió de la resta de docents?

Una vegada contestades les preguntes anteriors, crea un podcast que incloga les conclusions obtingudes de manera concisa i ordenada.

RECURSOS

- [Contes per treballar la discapacitat](#) des dels seus protagonistes. FUNDACIÓN ONCE (**Recurs principalment per a primària**).
- **Joc de Rol - Països** aplicable en les assignatures de ciències socials, història, geografia i a l'àrea de lingüística (castellà, valencià, anglès, francès, etc.):
 - o Dividir l'alumnat aleatòriament entre ÀFRICA, AMÈRICA DEL NORD, AMÈRICA DEL SUD, ÀSIA, EUROPA i OCEANIA. En funció de cada divisió, tindran uns privilegis per a l'examen (alguns privilegis poden ser fer una part de l'examen amb ajuda, estar còmodes i ben assegurades, durada de l'examen d'acord amb les tasques a realitzar, fer l'examen a terra...).
 - o L'ordre d'AVANTATGES per a l'examen de major a menor és: AMÈRICA DEL NORD, EUROPA, OCEANIA, ÀSIA, AMÈRICA DEL SUD, ÀFRICA.
 - o L'única manera de canviar de rol serà guanyant algun joc d'atzar a una altra persona que tinga un rol millor que el seu durant els últims "x" minuts de cadascuna de les 3 sessions. Tots poden reptar a tots. La idea és que senten la impotència de ser d'un país o un altre per simple atzar.
- En cas d'utilitzar i/o adaptar aquest material a classe, compartiu-lo juntament amb una breu explicació de l'experiència a la plataforma **de sur a sur**¹².

12.- Recurs TIC de primer ordre que actua com una xarxa col·laborativa: una web 2.0, www.desurasur.org a manera de xarxa social especialitzada, en la qual els educadors i educadores participants poden compartir les seues experiències i recursos didàctics en o per l'EpCG.

- [Documental “Waste Land”](#) on, a través de les escombraries, es parla sobre la identitat social i el destí (anglès, portugués i castellà).
- Fragment de la pel·lícula* “Relatos Salvajes” - [La Propuesta](#) (min 59:15 al 1:22:00). Un noi adinerat desperta al seu pare desesperat perquè aquesta matinada acaba d'atropellar a una dona embarassada i ha escapat del lloc de l'accident. El fiscal i l'advocat del pare proposen al jardiner, a causa de la seua condició, assumir la responsabilitat dels fets a canvi d'una important summa de diners. [Avanç del Fragment \(YouTube\)](#) (1').
- Fragment de la pel·lícula^{13*} “[Corazón de León](#)” (min 0:15 a 7:19). Ivana s'enamora de León, el problema és que León fa 1,36 metres, per la qual cosa Ivana intentarà superar aquests centímetres que li falten a l'home de la seua vida, fent front tant als prejudicis socials com als propis.
- [Article](#) sobre famílies de menors transsexuals.
- [Article](#) sobre Ekai, un adolescent trans de 16 anys que se suïcida després de lluitar perquè se li reconega la seua identitat de gènere.
- [Plan director por un trabajo digno](#): línies que va publicar el govern (2018) per a millorar la qualitat de l'ocupació.
- [Vídeo](#) explicatiu sobre què és una cooperativa de treball.

13.- NOTA: Els fragments de les pel·lícules poden precedir un debat sobre discriminació a classe.

- Informació relativa a les [Claus per a comprendre la identitat sexual i la transsexualitat](#) de l'associació Naizen.
- [Recursos educatius](#) diversos sobre diversitat sexual, familiar i d'identitats i expressions de gènere del col·lectiu Lambda. Primària, ESO i batxillerat.
- [The Genderbread Person](#) (anglés).
- [Informe d'Homofòbia d'estat](#) de 2019, un recurs fonamental per a accedir a informació bàsica sobre la legislació que afecta les persones per la seua orientació sexual (castellà i anglés).
- [Campanyes educatives](#) i materials per a treballar la diversitat a les aules de Fundación Triángulo.
- [Recomanacions per a incorporar la diversitat sexual](#) al pla d'igualtat del centre del col·lectiu Lambda.
- Documental [El sexo sentido](#). Aborda el tema de la transsexualitat en menors d'edat, entrant en la vida de diversos xiquets i xiquetes i de les seues famílies per a retratar els problemes socials, mèdics i legals als quals s'enfronten.
- Vídeo [Pride Explained for Kids](#) (anglés).
- [Materials de lectura](#) per a tractar d'una manera senzilla temes com les famílies homoparentals, la transsexualitat, els estereotips i l'orientació sexual, entre altres.

- Vídeo [Dobles armarios, dobles apoyos](#). Vídeo divulgatiu de sensibilització sobre la realitat de les persones amb discapacitat intel·lectual i del desenvolupament LGTB (lesbianes, gais, transsexuals i bisexuals), elaborat per Plena inclusión CV. L'objectiu és visibilitzar aquesta realitat, les barreres que troben i els suports que necessiten per a una vida afectivo-sexual lliure i sense discriminació.
- Vídeo [Futbol y homofobia](#). Recull l'experiència de Jesús Tomillero, àrbitre gai, i comprova les tensions amb les quals conviu, tant dins com fora del camp.
- Breu [contacontes de la dibuixant i codirectora de "Brave"](#), Brenda Chapman, del llibre "Cuentos de buenas noches para niñas rebeldes".

BIBLIOGRAFIA - BIBLIOGRAFIA WEB

- Luna Rodríguez, C. (2014). Cuento ilustrado realizado con y para personas con discapacidad intelectual. Propuesta de un lenguaje gráfico para la buena comprensión de historias por parte de personas que no tengan adquirida la lectoescritura. Tesis Doctoral, Universidad de Granada. Disponible en: http://sid.usal.es/idocs/F8/FD026917/tesis_luna_clara.pdf
- Web BBC : Notícia del 29 de juny 2017. Por qué hay mujeres en India que están usando una máscara de vaca . Geeta Pandey. Delhi. Disponible en <https://www.bbc.com/mundo/noticias-40437242>
- Web El Salto. Article del 8 de setembre de 2016. Angela Davis: “Raza, género y clase son elementos entrelazados María Colera Intxausti. Disponible en: <https://www.elsaltodiario.com/hemeroteca-diagonal/angela-davis-raza-genero-y-clase-son-elementos-entrelazados>
- Web de la [Asociación Naizen](#)

